

Ks. Ryszard Rubinkiewicz SDB

Z BADAŃ NAD LITERATURĄ PSEUDOEPIGRAFICZNĄ STAREGO TESTAMENTU

Zainteresowanie literaturą pseudoepigraficzną wzrosło w drugiej połowie XX w. w związku z odnalezieniem rękopisów qumrańskich. W kruchych zwojach gminy w Qumran znaleziono między innymi teksty, które znane były dotąd w tłumaczeniach greckich, łacińskich, syryjskich, etiopskich i innych. Potwierdziło to starożytność tych dzieł cieszących się dużą popularnością w czasach Chrystusa Pana. Spuściznę tę nazywa się czasami literaturą międzytestamentalną, gdyż wypełnia ona okres, który dzieli księgi Starego Przymierza od pierwszych pism Nowego Testamentu. Wiadomo bowiem, że Pięcioksiąg taki, jaki posiadamy dzisiaj, istniał już z początkiem V w. przed Chr. Pominąwszy nieliczne księgi St. Testamentu, które powstały po tym czasie, możemy powiedzieć, że główny zrąb Starego Testamentu już istniał na dwa wieki przed Chr. Pomiedzy tą datą, a pierwszym pismem Nowego Testamentu mamy okres liczący około 250 lat również wypełniony działalnością literacką i refleksją teologiczną. Lukę tę zapełnia między innymi literatura pseudoepigraficzna Starego Testamentu.

Wzmózone zainteresowanie wspomnianymi utworami zaznacza się ostatnimi czasy na trzech polach, a mianowicie przygotowanie narzędzi pracy takich, jak bibliografie i wstępy, publikacje tekstów, ich tłumaczeń i komentarzy do nich, oraz opracowywanie monografii na wybrane tematy.

Wykaz publikacji na temat literatury międzytestamentalnej sporządził G. Dellling¹ oraz w skromniejszym już zakresie B. J. Malina². Posiadamy również dobry wstęp do literatury apokryficznej napisany przez A. M. Denis'a³. Stan badań nad omawianymi utworami ukazał ostatnio w swoich publikacjach J. H. Charlesworth⁴. Jednakże od czasów monumentalnych dzieł E. Kautzsch'a⁵ oraz R. H. Charles'a⁶ do tej pory nie mamy, za wyjątkiem popularnego opracowania

¹ G. Dellling, *Bibliographie zur jüdisch-hellenistischen und intertestamentlichen Literatur 1900—1965*, Berlin 1969.

² B. J. Malina, *Jewish Christianity: A Select Bibliography*, w: „*The Australian Journal of Archeology*” 2 (1973) 60—65.

³ A. M. Denis, *Introduction aux pseudepigraphes grecs d'Ancien Testament*, Leiden 1970.

⁴ J. H. Charlesworth, *The Renaissance of Pseudepigrapha Studies*. *JStJ* 2 (1971) 107—114; Tenze, *The Pseudepigrapha and Modern Research*, Missoula (Montana) 1976.

⁵ E. Kautzsch, *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments*, I—II, Tübingen 1900.

⁶ R. H. Charles, *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament*, Oxford 1913.

P. Riessler'a⁷, pełnego zestawu tekstów pseudoepigraficznych. Należy przy tym powiedzieć, że wspomniane opracowania podają jedynie najbardziej znane utwory, z pominięciem wielu apokryfów, które ukazały się w wydaniach oddzielnych. Stąd też zrodził się projekt wydania wszystkich apokryfów Starego Testamentu razem. W Niemczech Zachodnich głównym redaktorem takiego dzieła jest W. G. Kümmel⁸, w Anglii przewidziany jest druk nowego, poszerzonego dzieła R. H. Charles'a, w Stanach Zjednoczonych natomiast, ekipa kierowana przez J. H. Charlesworth'a przygotowuje tłumaczenie wszystkich znanych nam dzisiaj pseudoepigrafów.

Ilość dochowanych do naszych czasów wspomnianych dzieł jest duża, choć wiele z nich znamy zaledwie we fragmentach. Są to: Ahikar, Apokalipsa Abrahama, Apokalipsa Adama, Apokalipsa Eliasza, Apokalipsa Ezdrasza, Apokalipsa Sedracha, Apokalipsa Sofoniasza, Apokalipsa Zozima, Pięć Psalmów apokryficznych syryjskich, Testament Mojżesza, 2 Barucha, 3 Barucha, 4 Barucha (*Paraleipomena Jeremiou*), 1 Henoch, 2 Henoch, 3 Henoch, 4 Ezdrasza, Jannes i Jambres, Józef i Asenet, Księga Jubileuszów, Drabina Jakuba, List Arysteasza, Żywoty proroków, 3 Machabejska, 4 Machabejska, Męczeństwo i Wniebowstąpienie Izajasza, Ody Salomona, Modlitwa Józefa, Modlitwa Manassesza, Psalm Salomona, Pseudo-Filon, Pseudo-Focylides, Pytania Izaaka, Testament Joba, Testamenty Dwunastu Patriarchów, Traktat Szema, Żywot Adama i Ewy oraz Apokalipsa Mojżesza, Pseudo-Menander, Testament Salomona, Szesnaście modlitw synagogałnych, Testament Adama, Eldad i Modad, Apokryfon Ezechiela, Modlitwa Jakuba. Do tej liczby należy dodać jeszcze fragmenty zaginionych greckich pseudoepigrafów takich, jak: Eupolemos, Teodot, Artapan, Arystobul, Pseudo-Ajschylos, Pseudo-Sofokles, Pseudo-Eurypides, Pseudo-Pitagoras, Pseudo-Menander, Pseudo-Difilus, Pseudo-Homer, Pseudo-Hesiodor, Orphica, Ezechiel Tragik, Kronikarz Demetriusz, Pseudo-Eupolemos, Pseudo-Hekateusz, Egzegeta Arysteasz, Kleodem Malchus.

Już samo wyliczenie tytułów daje nam obraz pracy stojącej przed wydawcami. Obok przygotowań nowych tłumaczeń i wydań tekstu apokryfów w ostatnich czasach ukazało się szereg bardzo ważnych opracowań, które tutaj pragniemy po krótko omówić.

Na pierwszym miejscu należy wymienić wzorcowe pod każdym względem dzieło polskiego uczonego J. T. Milika, *The Books of Enoch. Aramaic Fragments of Qumran Cave 4*, Oxford 1976. Jest to wydanie aramejskich fragmentów księgi Henocha odnalezionych w Qumran. J. T. Milik nie zatrzymuje się tylko na wydaniu i tłumaczeniu samych tekstów, ale omawia cały cykl utworów literackich związanych

⁷ P. Riessler, *Altjüdisches Schriftum ausserhalb der Bibel übersetzt und erläutert*, Augsburg 1928.

⁸ W. G. Kümmel, *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*, Gütersloh 1973n. Przewidzianych jest pięć tomów tego dzieła.

z postacią patriarchy Henocha. W wielu wypadkach wnioski, do których dochodzi są rewelacyjne.

Tak na przykład dowiadujemy się z opracowania J. T. Milika, że już na początku I w. przed Chr. istniał tzw. Pięcioksiąg Henocha, w którego skład wchodziły księgi: Czuwających (Hen 1—36), Gigantów (zachowana tylko we fragmentach), Astronomiczna (Hen 72—82), Snów (Hen 37—71) znajdująca się w aktualnej wersji etiopskiej I Henocha, jest zdaniem Milika dziełem greckiego autora mającego do swej dyspozycji kopie żydowskich pism henochicznych. Był on prawdopodobnie chrześcijaninem, piszącym wspomniany utwór około roku 270 po Chr. Wniosek Milika, wyprowadzony na podstawie przekonujących dowodów, zasługuje na szczególną uwagę. Wiemy bowiem, jak wiele czasu i miejsca poświęcono tej właśnie części księgi Henocha w wersji etiopskiej ze względu na występującą w niej postać Syna Człowieczego i idee mesjańskie. Wspomnijmy dla przykładu prace E. Sjöberg'a⁹, R. Otto¹⁰, N. Messel'a¹¹, nie wspominając już licznych artykułów na ten temat.

Innym ważnym odkryciem Milika jest datacja księgi Henocha Słowiańskiego, zwanej inaczej księgą Tajemnic Henocha lub II Henochem. Zachowała się ona jedynie w wersji cerkiewnosłowiańskiej. Wydania i tłumaczenia tekstu na język francuski dokonał zmarły niedawno A. Vaillant¹². Księgę tę datowano różnie: od I do VII w. po Chr.¹³ Milik dowodzi, że jest to dzieło greckiego mnicha, żyjącego w IX/X w. po Chr., który wykorzystał do swych potrzeb Pięcioksiąg Henochicki w takim stanie, jaki przedstawia nam dziś wersja etiopska.

Szczególnie też ważne są wywody Milika na temat 3 Henocha, nazywanej inaczej Henochem Żydowskim ze względu na to, że zachowana jest w języku hebrajskim. H. Odeberg¹⁴, najlepszy znawca tego apokryfu, datował czas powstania tej księgi na drugą połowę III w. po Chr. Tymczasem Milik dowodzi, że datę tę należy przesunąć o jedno tysiąclecie do przodu, czyli że obecna forma 3 Henocha mogła powstać w XIII w. po Chr. a nawet później. Nie potrzeba tutaj podkreślać, jak ważne dla egzegetów mają te dane ustalone przez polskiego uczonego.

Opublikowanie aramejskich fragmentów księgi Henocha jest więc milowym krokiem na drodze poznania wspomnianego dzieła oraz związanych z nim pism. Niemniej jednak najpełniejszy tekst księgi

⁹ E. Sjöberg, *Der Menschensohn im äthiopischen Henochbuch*, Lund 1946.

¹⁰ R. Otto, *Reich Gottes und Menschensohn*, München 1940.

¹¹ N. Messel, *Der Menschensohn in den Bilderreden des Henoch*, Giessen 1922.

¹² A. Vaillant, *Le livre des secrets d'Hénoch*, Paris 1952.

¹³ Zob. J. Frankowski, w: *Wstęp ogólny do Pisma św.*, Poznań 1973, s. 252n.

¹⁴ H. Odeberg, *3 Enoch or the Hebrew Book of Enoch*, Cambridge 1928.

Henocha dochował się do naszych czasów jedynie w wersji etiopskiej. Wydania tekstu etiopskiego dokonał R. H. Charles¹⁵, jednak wydawnictwo Claredon Press (Oxford) zapowiada nowe opracowania krytyczne wersji etiopskiej dokonane przez M. A. Knibb'a i E. Ullendorff'a (*The Ethiopic Book of Enoch*, Oxford).

Innym pseudoepigrafem, którego fragmenty w języku hebrajskim odnaleziono w Qumran, to *księga Jubileuszów*. Właściwie należałoby ją zatytułować Apokalipsą Mojżesza. Na temat hebrajskich fragmentów tej księgi mamy już sporą literaturę¹⁶, greckim jej tłumaczeniem zajmował się ostatnio A. M. Denis¹⁷ i J. T. Milik¹⁸. Ponadto ostatnio ukazały się dwie bardzo ważne monografie: M. Testuz'a¹⁹ i G. Davenport'a²⁰. Pozostaje jednak jeszcze przygotowanie nowego krytycznego wydania wersji etiopskiej tego apokryfu.

Najnowsze opracowanie *Testamentów XII Patriarchów*²¹ rzuciły wiele światła na ten utwór. Okazuje się, że dokument, który stoi u podstaw wspomnianego apokryfu, jest dziełem Żyda hellenistycznego, który związany był ze środowiskiem o tendencjach lewickich i kapłańskich²². Główny zrab księgi powstał na początku II w. przed Chr., końcowa zaś jej redakcja dokonana została w I w. po Chr.²³

Pomnikiem pieśni modlitewnych z tego okresu są *Psalmy Salomona*, stanowiące zbiór modlitw napisanych pomiędzy 80 a 40 r. przed Chr. Tekst został ostatnio wydany przez Holm-Nielsen'a, a J. Schuephaus opublikował świeżo monografię na ich temat²⁴.

¹⁵ R. H. Charles, *The Ethiopic Version of the Book of Enoch*, Oxford 1906.

¹⁶ D. Barthelemy, J. T. Milik, *Qumrân Cave I, Discoveries in the Judaean Desert, I*, Oxford 1955; M. Baillet, J. T. Milik, D. de Vaux, *Les „Petites Grottes” de Qumrân, Discoveries in the Judaean Desert of Jordan*, tom III, Oxford 1962; C. C. Torrey, *A Hebrew Fragment of Jubilees*, JBL 71 (1952) 39—41. R. Deichgräber, *Fragmente einer Jubiläen-Handschrift aus Höhle 3 von Qumran*, RQ 5 (1965) 415—422.

¹⁷ A. M. Denis, *Fragmenta Pseudepigraphorum quae supersunt graeca*, Leiden 1970.

¹⁸ J. T. Milik, *Recherches sur la version grecque du livre des Jubilés*, RB 78 (1971) 545—557.

¹⁹ M. Testuz, *Les idées religieuses du livre des Jubilés*, Genève 1960.

²⁰ G. Davenport, *The Eschatology of the Book of Jubilees*, Leiden 1971.

²¹ Tekst grecki został wydany ostatnio przez M. de Jonge, *Testamenta XII Patriarcharum*, Leiden 1964.

²² K. H. Rengstorff, *Herkunft und Sinn der Patriarchen-Reden in den Testamenten der zwölf Patriarchen*, w: W. C. van Unnik (wyd.), *La littérature juive entre Tenach et Mischna. Quelques problèmes*, Leiden 1974, 29—47.

²³ J. Becker, *Untersuchung zur Entstehungsgeschichte der Testamente der zwölf Patriarchen*, Leiden 1970; M. de Jonge, *Notes on Testament of Levi II—VII*, w: *Studies on the Testaments of the Twelve Patriarchs, Text and Interpretation*, wyd. M. de Jonge, Leiden 1975, 247—260.

²⁴ J. Schuephaus, *Die Psalmen Salomos*, Leiden 1977.

E. M. Laperrousaz wydał wstęp, tłumaczenie i komentarz do *Wniebowzięcia Mojżesza*²⁵, utworu, który został napisany na początku I w. po Chr., gdy tymczasem G. W. E. Nickelsburg przygotował dzieło zbiorowe stanowiące zbiór studiów na temat tego apokryfu²⁶.

Z tego samego mniej więcej okresu pochodzi *Testament Abrahama*, napisany po grecku przez pewnego Żyda żyjącego w Egipcie. Wstęp, tłumaczenie i komentarz tego pseudoepigrafu opublikował niedawno M. Delcor²⁷, jednak tekst słowiański apokryfu nadal czeka na wydawcę²⁸.

Również z tego okresu i z tego samego regionu pochodzi *Testament Joba*, którego tekst wydał ostatnio S. P. Brock²⁹, a tłumaczenie francuskie i komentarz opracował M. Philonenko³⁰. D. Rahnenführer zażył się relacją tego apokryfu do pism Nowego Testamentu³¹.

W serii *Sources Chrétiennes* ukazały się dwa ważne pseudoepigrafy. Pierwszy to *Apokalipsa Barucha* opracowany przez P. Bogaert'a³², drugi to *Starożytności Biblijne Pseudo-Filona*, wydane, tłumaczone i komentowane przez D. J. Harrington'a, J. Cazeaux przy współpracy Ch. Perrot i P. M. Bogaert'a³³.

Odami Salomona zajmuje się H. Charlesworth, który wydał niedawno ich tekst oraz opublikował szereg artykułów na ich temat³⁴.

Do tej pory najważniejszymi opracowaniami *IV Ezdrasza* pozostają dzieła B. Violet'a³⁵, i L. Gry³⁶, choć posiadamy już i nowszy komentarz przygotowany przez J. M. Myers'a³⁷. Również niedawno ukazały się dwa ważne artykuły związane z tym apokryfem³⁸.

²⁵ E. M. Laperrousaz, *Le Testament de Moïse* (généralement appelé „Assomption de Moïse”), „Semitica” 19 (1970).

²⁶ G. W. E. Nickelsburg, *Studies on the Testament of Moses*, Cambridge (U.S.A.) 1973.

²⁷ M. Delcor, *Le Testament d'Abraham*, Leiden 1973.

²⁸ Zob. E. Turdeanu, *Le Testament d'Abraham en Slave et en Roumain*, „Oxford Slavonic Papers” 10 (1977) 1—38.

²⁹ S. P. Brock, *Testamentum Jobi*, Leiden 1967.

³⁰ M. Philonenko, *Le Testament de Job*, w: „Semitica” 18 (1968).

³¹ D. Rahnenführer, *Das Testament des Hiob und das NT*, ZNW 62 (1971) 68—93.

³² P. Bogaert, *Apocalypse syriaque de Baruch*, Paris 1969, I—II t.

³³ D. J. Harrington, J. Cazeaux..., *Pseudo-Philon, Les Antiquité Bibliques*, Paris 1976, I—II t.

³⁴ Zob. np. J. H. Charlesworth, *Les Odes de Salomon et les manuscrits de la Mer Morte*, RB 77 (1970) 522—549.

³⁵ B. Violet, *Die Esra-Apokalypse*, G. C. S. 18, Göttingen 1910.

³⁶ L. Gry, *Les dires prophétiques d'Esdras*, Paris 1938.

³⁷ J. M. Myers, *I and II Esdras*, The Anchor Bible 42, New York 1974, 105—354.

³⁸ E. Breech, *These Fragments I have Shored Against My Ruins: The Form and Function of 4 Esra*, JBL 92 (1973) 267—274; K. Koch, *Esras erste Vision. Weltzeichen und Weg des Höchsten*, BZ 22 (1978) 46—75; R. Rubinkiewicz, *Un fragment grec du IVe livre d'Esdras* (chapitres XI et XII), „Le Muséon”, 89 (1976) 75—87.

Wspomnieć wreszcie należy dzieło V. Nikiprovetzky'ego (*La troisieme Sibylle*, Paris 1970), które stanowi wzorcowy komentarz do trzeciej księgi Sybilli. Nowoodkrytą wersję arabską tego apokryfu prezentują H. Y. Ebied i M. J. L. Young³⁹.

Już tylko pobieżne zapoznanie się z najnowszym dorobkiem na polu badań literatury pseudoepikraficznej Starego Testamentu obrazuje nam doniosłość studiów nad tym działem studiów biblijnych oraz stałe zainteresowanie tą literaturą wśród biblistów. Na pierwszym miejscu pojawia się potrzeba wydania krytycznego tekstów poszczególnych utworów oraz nowoczesnego tłumaczenia wszystkich apokryfów. To ostatnie zadanie dotyczy także biblistów polskich. Również u nas powinien wyjść tom poświęcony wyłącznie apokryfom zawierającym tłumaczenie tekstów z krótkim wstępem i komentarzem. Postulował to już kiedyś nestor polskich biblistów ks. Prof. Dr Stanisław Łach. Ze swej strony postanowiłem podjąć się tego zadania. Przerasta jednak ono siły jednego człowieka. Dlatego też wszystkich, którzy już w jakikolwiek sposób zajmują się lub pragną zająć się tłumaczeniem apokryfów Starego Testamentu, proszę o łaskawe skontaktowanie się ze mną.

Mój adres: Ks. Ryszard Rubinkiewicz, ul. Kalinowszczyzna 3, 20-129 Lublin. Żyć należy nadzieję, że publikacja naukowego tłumaczenia wszystkich apokryfów na język polski użyczy polskim egzegetom ważnego narzędzia pracy.

Lublin

KS. RYSZARD RUBINKIEWICZ

³⁹ R. Y. Ebied, M. J. L. Young, *A Newly-discovered Version of the Arabic Sibylline Prophecy*, „Oriens Christianus” 60 (1976) 83—94.

Ks. Henryk Muszyński

TRUDNOŚCI I POSTULATY AKTUALNEGO UJĘCIA PROBLEMU NATCHNIENIA BIBLIJNEGO

Natchnienie biblijne należy obok niektórych zagadnień hermeneutyki biblijnej do najważniejszych ale i najtrudniejszych — a co za tym idzie — i najbardziej dyskutowanych współczesnych problemów biblijnych. Natchnienie biblijne wyróżnia bowiem Biblię jako Księgę świętą i objawioną nawet spośród ksiąg świętych innych wyznań i leży tak u podstaw normatywności jak i kanoniczności całej Biblii. Działanie Boże nazywane natchnieniem sprawia, że Biblia staje